

Camera obscura

Tamás Ágnes: Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig. Kalligram, Budapest, 2017. 341 oldal

Ahogy a történeti kutatások témái egyre (és örvendetesen) bővülnek, úgy akad egyre több olyan kérdés, amivel a magyar nyelvű tudományosságon belül legfeljebb néhány kutató foglalkozik. Ezek néha valóban csupán kuriózumok, noha ettől még joggal lehetnek népszerűek, más esetben azonban ezek a *niche*-szerű témák – amellet, hogy persze önmagukban is megállnak – értékes és nélkülözhetetlen hozzájárulást jelentenek sokkal átfogóbb problémák értelmezéséhez. A fiatal Tamás Ágnes eddigi pályája az utóbbinak jó példája. Karikatúrák elemzésével a modern társadalmi viszonyok egyik alapvető jelenségét, a csoportközi különbségtételt és csoportalkotást vette és veszi szemügyre. Doktori disszertációja a magyarországi nemzetiségekről alkotott képet elemezte a 19. században,¹ itt ismertett kötet pedig ezen a nyomvonalon halad tovább, ezúttal már nemcsak nemzeti és etnikai csoportok, hanem történelmi események és folyamatok ábrázolását is számba véve. Bár a kutatás magja ezúttal is Magyarország, a munka kilép a magyar határok közül, és a magyarországiak mellett német, osztrák, cseh-szlovák, délszláv, romániai és egyesült államokbeli lapokban megjelent ábrázolásokat is elemez. Ezzel együtt a munka középpontjában a magyar nyelvű nyilvánosság áll, részben azért, mert a romániai és az amerikai kontinensen megjelent és a kötetben elemzett élclapok magyar nyelvűek, részben mivel a felvetett kérdések

jelentős része a magyar közegből ered, és ezeknek a megfelelőjét vagy reflexióját kereste az összehasonlítás során.

Az alapvetés tehát hasonló, mint az előző kötetben, de a karikatúrák tükrében feltároló viszonyrendszer és ennek kronológiai dimenziója jóval összetettebb. Egyfelől bonnyolítja a két világháború, ami nem csupán a karikatúrák felhasználását változtatta meg, illetve korlátozta a hivatalos propaganda leegyszerűsítései és kifejezetten indultkeltő szándéka révén, hanem a szignifikáns másik csoportok számát is megnövelte. Hiszen amíg a 19. századi Magyarországon alapvetően a hazai nemzetiségek és azok közvetlen határon túli „kiterjesztései”, valamint a hagyományos történeti ellenségek számítottak kézzelfogható és ezért a begyökerezett sztereotípiákra építő karikatúrákon jól megjeleníthető külső viszonyítási csoportoknak, a háborúk, illetve lezárásuk jelentősen szaporította ezek számát vagy legalábbis megjelenítésük gyakoriságát. (Az utóbbira biztosan példa, bár a kötet ezt nem elemzi részletesen, a „civilizálatlan” népek gyakori megjelenítése az első világháborús karikatúrákon az antant katonáinak sorában, ezzel is azt sugallva, hogy a központi hatalmak a civilizáció védői.) Ehhez járul még az is, hogy a kötet ezúttal már nemcsak a nemzeti karikatúrák, hanem politikai események (például területi revízió vagy a második világháborút követő igazságszolgáltatás) ábrázolásait is számba veszi.

Mindezek tükrében érthető, hogy a munka a magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású anyag túlsúlya ellenére végül nem egy kitüntetett nézőpontból méri fel a karikatúrákat és az ezek tükrözte viszonyokat, hanem alapvetően kronologikus rendben halad az első világháborútól a második lezáró békekötésig. Egy rövid, részben az elméleti kereteket is felvázoló bevezetés,

¹ Könyv formájában megjelent: Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben: 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014.

majd a felhasznált kiadványok és a sajtó működésének ismertetése után a karikatúrák és ellenségképek összefüggéseit vázolja fel Angelika Plum tízpontos katalógusa alapján. Ez a tíz kategória (nevetséges, bestiális, antitézis, fenyegető, plutokrata, halál képében megjelenő, apokalipszis lovasaként megjelenő, játékosként megjelenő, keleties, fanatikus ellenség) alkotja azután az analitikus eszköztár gerincét is, ami nagymértékben meghatározza az elemzést. Alapos, az ábrázolások részleteire is kiterjedő, részben ikonográfiai értelmezést kapunk. Ennek során jutunk el egy ma már régiesnek érzett, sokszor nehezen érthető referenciákkal (például ókori mitológiai figurák révén megszemélyesített történelmi erők, országok és nemzetek) operáló karikatúrakészlettől egy sokkal ismerősebb, vizuálisan is modernebb világig, amit az első világháború utáni visszafogottabb korszak ellenére végigkísér a karikatúrákban megjelenített ellenségképek egyre markánsabbá, egyre határozottabbá és egyre inkább megváltoztathatatlaná válása, mintha csak az 1914 és 1945 között lezajlott harmincéves háború metaforáját igazolná ez is.

Ennek során a munka külön fejezetet szentel többek közt az első világháborúnak, a békekonferenciának, a Habsburg-kérdésnek, az antiszemitizmusnak, a fehérterrornak, a Népszövetségnek, a kisantantnak is. Az egyes fejezetek inkább esettanulmányok, az említett kategóriarendszer segítségével mutatja be a szerző, miként ábrázolták a másikat mint csoportot (nemzet, ország) vagy az azt megszemélyesítő politikusokat, és persze hogyan jelenítették meg a saját csoportot és képviselőit. Ennek megfelelően a szerző a karikatúrák változásaira vonatkozó fő következtetéseit egy záró fejezetben foglalja össze. Lényeges megállapítása, hogy az első világháborút követően a karikatúrák „hangneme” (az ábrázolás élessége) egyértelműen mérséklődött. Még a magyar lapok szomszédokról készített karikatúráira is igaz ez, a román, cseh, szerb figurája kezdetben inkább szánalomraméltó, mint ve-

szedelmes, noha az utódállamok elutasítása vitathatatlan, sokszor kriminalizált módon (tolvajként) ábrázolják őket. Ezzel szemben a kisantant és Ausztria lapjainak magyarképe megmaradt a háborús hisztéria állapotában, őrjöngő alakként jelenítve meg a magyart.

Fontos megállapítása, hogy a karikatúrák egyértelmű és kizárólagos kapcsolatot mutatnak a zsidók és a *numerus clausus* törvény között (csak ők jelennek meg az ábrázolásokon), mintegy akaratlanul is leleplezve a törvénytöveggel mimikrijét. A zsidók ábrázolása ezzel együtt egyszerűsödik 1914 és a második világháború vége között, a harmincas évek végétől pedig a képi ábrázolások egyértelműen teljes kizárásukat, eltávolításukat sugallják. A revíziós propaganda és a karikatúrák között is szoros kapcsolat állt fenn, a krisztusi szenvedés és a honvédelem rendszeresen megjelentek a lapok rajzain.

Általában véve a karikatúrák megjelenése, eszköztára egyszerűsödött, ami főként a vizuális ízléshez és trendekhez és persze a változó művészeti stílusokhoz kapcsolódott. A karikatúrák egyértelműen igazodtak a konfliktusok végletes értelmezéséhez, és rögzítették az egyre nagyobb távolságot a mindinkább sztereotípiák alapján megítélt másikhoz képest. A második világháborút követően nem következett be enyhülés, a karikatúrákon szinte azonnal feltűnik a hidegháborús megosztottság, amit itt a kétoldalú stigmatizálás élez ki. Ezt persze felerősíti a háború utáni néhány év antifasiszta igazságszolgáltatása is, ami a karikatúrákban is jelentkezett a népbírói eljárások megjelenítése révén. Az antifasiszta propaganda elemei azután a nyugatellenes karikatúrákon köszönnek vissza.

Mint említettem, a kötet legnagyobb része a bemutatott ábrázolások inkább vizuális elemzése Plum kategóriáinak segítségével. Talán a laikus közönségre tekintettel született az a szerkesztői döntés, hogy az egyes fejezetek ezen túlmutató elemzései lábjegyzetbe kerüljenek, ez azonban a szó-

veget igen csak monotonná teszi. Olvasási szempontból is szerencsésebb lett volna meghagyni ezeket a főszövegben. Így a kötet sokszor, különösen a munka első felében inkább egy adattárra hasonlít, az elemzés nem elég strukturált, és főként nem teszi lehetővé, hogy az elemzésben kulcsfontosságú fogalmakat fókuszáltn használjon fel a szerző. (A Revíziós propagandáról szóló fejezettől kezdve [208. old.] ez nagyon látványosan megváltozik, a munka sokkal strukturáltabbá válik, kronologikus súlypontjai lesznek.) Ez persze nem független a választott analitikus eszköztártól sem. Plum kategorizálása inkább ikonográfiai jellegű elemzésre használható, mint a kötet céljával kitűzött társadalomtörténeti értelmezésre. Ez már abból is látható, hogy bizonyos kategóriák nem lényegi, hanem megjelenítésbeli különbségen alapulnak (halál vagy az apokalipszis lovasa), más kategóriái (antitézis) az összes többit felölelik abban az értelemben, hogy a karikatúra alapját képező mi-ők viszonyrendszer lényegét jelentik. Különböző minőségű fogalmak alapozzák tehát meg a besorolást.

Szerencsésebb lett volna, ha a szerző olyan, a kínálnál némileg összetettebb és kimunkáltabb fogalomkészlettel dolgozik, amely éppen ebből a csoportképzésből, a mi-ők viszonyból épül fel. Ennek részeként érdemes lett volna jobban beépíteni a sztereotípiák elméletét, illetve az etnikai sztereotípiák történetét, hiszen a karikatúrák egyidejűleg jelenítik meg a régi (olykor még 19. század eleji) és az egyre újabb (elképzelt) etnikai jegyeket. Ez a megközelítés az identitás árnyaltabb értelmezését is segítené, megkönnyítené a különbségtételt a csoportidentitás inkább stabil jelensége és annak változó jegyei között. (A 319. oldalon a munka új csoportidentitások – *Anschluss*ra törekvő osztrák, revíziós magyar, új szomszédos államok – vicclapok révén történő megjelenítéséről beszél, holott mind ezeket, mind a román vagy éppen horvát, cseh, szlovák identitást korábban is megjelenítet-

ték a karikatúrák. Újat itt az identitás különböző attribútumai jelentettek.)

Erősítené az érvelést az is, ha részletesebben számot vetne a karikatúrák különböző lehetséges funkcióival is. Bár a háború idején nyilván a propaganda dominált (és erről tett is a cenzúra, majd a sajtóirányítás), a karikatúra még ekkor sem feltétlenül csak a propagandisztikus célokat szolgálta. Vagy ha igen – mint például az első világháború idején a magyar belpolitikai karikatúra –, akkor az sokkal inkább az adott lap irányvonalához és nem a külső csoportképzéshez igazodott. De egyébként is fontos lenne áttekinteni a karikatúra egyéb funkcióit is – a szórakoztatástól a társadalomkritikáig –, mert a szerző így mintha olyan karikatúrákat is az ellenségképzés eszköztárához sorolna, amelyek esetében ez nem tűnik túl meggyőzőnek (például a *numerus clausus* kapcsán elemzett Bethlen vagy Klebelsberg karikatúrák). Egy ilyen differenciáltabb megközelítés nyilvánvalóan azt is segítené, hogy az egyébként valóban propaganda-jellegű karikatúrák jelentésrétegeit lehámozza. (Ezt még inkább erősíthetné, ha a recepcióról és annak lehetséges változatairól nem csak a záró fejezetben esne néhány szó, nem is szólva a piacról és a lapok olvasásának keresleti oldaláról, amely lényegében egyáltalán nem jelenik meg a munkában.)

Az sem volt igazán szerencsés választás, hogy miközben a kötet felosztásának alapvető rendező elve kronologikus, magukat a karikatúrákat nem kötötte szorosabban az egyes fontos eseményekhez, amelyek a rajz megszületésének és ábrázolásmódjának közvetlen kiváltói lehettek. Így például teljesen elsikkad, hogy amikor a csehszlovák *Humoristické Listy* 1919 januárjában vagy 1922 második felében a németeket és a bolsevikokat Csehszlovákiát közösen fenyegető veszedelemként tüntette fel, ennek nagyon is közvetlen oka lehetett a napi politika. 1918 végén és 1919 elején a pattanásig feszült berlini helyzet, előbb a karácsonyi harcok, majd január 5-én a Spartakista-

felkelés kézzelfoghatóvá tette, hogy Németországban is győz a „bolsevizmus”. 1922 áprilisa, a rapallói egyezmény után pedig nem volt nehéz német–szovjet szövetségre gondolni. (160. old.) De egyfajta „köztörténeti” keret, a *first lady* kiemelkedő, bár informális politikai szerepe és Franklin D. Roosevelttel paralízises betegsége nélkül ugyanígy homályban marad, miért kerülhetett vajon a *Kladderadatsch* karikatúrájára Eleanor Roosevelttel a férje, az amerikai elnök helyett. (256. old. 844. l.j.)

Mindezeket elsősorban azért érdemes szóvá tenni, mert a kötet az ellenségképek és vizuális ábrázolásuk alapos számbavétele, a kelet- és közép-európai nemzeti antagonizmusok világába eddig ismeretlen nézőpontból nyújtott betekintés ellenére el-

sősorban a szakmai közeg számára kevesebbet nyújt, mint amennyit adhatna. A munka ugyan jól megállja a helyét egy szűkebb, sajtó- vagy karikatúratörténeti mezőben, de éppen a felemás fogalomkészlet és a karikatúrák efemer dimenziójának és pillanatnyi tartalmának nem kellő kiemelése miatt kevesebbet tesz hozzá a tágabb történetíráshoz, mint amit a feldolgozott anyag lehetővé tenné. Nemzeti önzonosság, csoportképzés, sztereotípiák és mindenekelőtt ezek hosszú távú változása – ezek lehetnek Tamás Ágnes következő munkájának kulcskérdései.

EGRY GÁBOR